

סופרים מוסלמים על יהודים ויהדות

עורכת: חוה לצרוסייפה

מרכז ילמן שור לתולדות ישראל

סופרים מוסלמים על יהודים ויהדות
היהודים בקרב שכניהם המוסלמים

סופרים מוסלמים על יהודים ויהדות

היהודים בקרב שכניהם המוסלמים

עורכת

חוה לצרוסי־פה

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), פרופ' מרדכי ברויאר, פרופ' יעקב ברנאי
צבי יקותיאל, פרופ' מרים ירדני, פרופ' יום־טוב עסיס, פרופ' יוסף שלמון
מרכז המערכת: מעין אביגרי־רבהון

התקין והביא לדפוס: יצחק כהן

ספר זה ראה אור בסיוע

קרן טרנר לחינוך לשלום בין יהודים לערבים
של המכון למחקר ע"ש הרי ס' טרומן למען קידום השלום
האוניברסיטה העברית בירושלים

הדפסה חדשה: תשע"א

מסת"ב 1-107-227-965

מספר קטלוגי 185-374

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשנ"ו

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר מחשב ועימוד: מרכז זלמן שזר

נרפס בדפוס אליגיר

תוכן עניינים

7	מבוא	חוה לצרוס־יפה
21	האיסלאם והיהודים: מיתוס, מיתוס נגדי, היסטוריה פולמוס ככתיבה ספרותית וככתיבה דתית (אלג'אחט' לעומת סופרים מאוחרים ממנו)	מרק ר' כהן יוסף סדן
37	היהדות והתנ"ך ב'כתאב אלפֶדא ואלתאריח" של אלמקדסי	קמילה אדנג
59	המדע היהודי לפי סופר ערבי במאה האחת־עשרה (אבן צאעד אלגנדלסי)	ברנרד לואיס
69	אבו אלעלא אלמערבי והיהודים – עיון בכמה משיריו וביצירתו בפרוזה	אברהם ג'ריס
75	'אלרד עלא אבן אלנגרילה' מאת מחמד אבן חזם	חנה שמש
83	הפולמוס בין האיסלאם ליהדות בימי הביניים	משה פרלמן
119	ביבליוגרפיה נבחרת – הפולמוס בין האיסלאם ליהדות בימי הביניים ונושאים קרובים	משה פרלמן
155	יהדות ויהודים בכתבי אלגזאלי	חוה לצרוס־יפה
161	רסאלה־י צואעק אליהוד (מסכת מכת הברק נגד היהודים) – מחמד באקר בן מחמד תקי אלמגלסי	ורה באש־מורין
171	כתב פולמוס מאת עבד אלגני אלגאֶלסי נגד מלומד תורכי על מעמדם הדתי של 'אהל אלד'מה'	מיכאל וינטר
183	יחסי יהודים ומוסלמים בלוב במאות התשע־עשרה והעשרים	רחל סימון
195	מוסלמים ויהודים ב'קיסרות השמימית' של סין	רפאל ישראלי
219	דמויות יהודים בספרות הערבית של ימינו	ששון סומך
235	סופרת מצרית אנטי־מזרחנית	ויליאם מ' ברינר
247	תנאי עמר ('אלשרוט אלעמריה') (תרגמה: ח' ל־י')	אבן קיים אלג'וזיה
267		מפתחות
269		

מבוא

מצבם של היהודים בארצות האיסלאם בימי הביניים ובזמן החדש ומעמדם בעיני שכניהם המוסלמים הם נושאים שנויים במחלוקת לא רק בין החוקרים כיום. גם בעבר נחלקו אף היהודים עצמם בדעותיהם על 'גלות ישמעאל' ותיארו אותה גלות בדרכים שונות ביותר.

כך למשל אומר בחיי אבן פקודה, מחבר ספר 'חובות הלבבות' הידוע, שיש למנות בין חסדי אלוהים לבני עמו את גלות ישמעאל, שבה פרנסתם מצויה במיוחד, בהשוואה לשכניהם, והם יכולים לומר את אשר עם לבם באופן חופשי.¹ ואילו הרמב"ם, מאה שנים לאחר מכן, מגדיר אותה גלות עצמה כגלות הקשה ביותר לישראל: "מעולם לא עמדה על ישראל אומה צוררת יותר ולא היה מי שהפליג בהכנעתנו ובחזיון שנאתנו כמותם".² ההערכות השונות תלויות בוודאי בראש ובראשונה בתולדותיהם של הכותבים ובתקופות השונות ובאזורים הגיאוגרפיים השונים שבהם חיו. בחיי כתב בתקופת 'תור הזהב' בספרד, במאה האחת-עשרה, ואילו הרמב"ם כתב מנסינו, בעת רדיפות השמד של ה'מוחרון' בצפון אפריקה, אל יהדות תימן הסובלת. אולם הבדלי ההערכות תלויים לא במעט גם בגישתם הסובייקטיבית של המחברים השונים. הדבר נכון אף יותר לגבי חוקרים העוסקים בתולדות היהודים תחת צל האיסלאם, שבמודע או באופן לא מודע נתנו ביטוי במחקריהם לרחשי לבם שלהם – ללמדך עד כמה קשה, אם לא בלתי אפשרי, להגיע לממצאים אובייקטיביים בחקר ההיסטוריה. החוקרים היהודים שתיארו בצורה כה חיובית במאה התשע-עשרה את 'תור הזהב' של אבות אבותיהם בספרד המוסלמית, ביקשו כנראה לנגח את שכניהם באירופה הנוצרית על הקצב האיטי של תהליך האמנציפציה שלהם עצמם.³ ואילו החוקרים היהודים העוסקים בנושא זה כיום קושרים את נושא מחקרם בדעותיהם הפוליטיות ובזכרונם ההיסטוריים של 'יהודי המזרח'

1 ראה: חובות הלבבות, ב, ה (מהדורת 'קאפה, ירושלים תשל"ג, עמ' 121). קטע זה הושמט על-ידי אבן תיבון בתרגומו את הספר מערבית לעברית, ועל כן איננו מצוי גם בתרגומים לאנגלית ולשפות אירופיות אחרות.

2 ראה: אגרת תימן, מהדורת א' הלקין, ניו-יורק 1952, עמ' 52. הציטטה במלואה – בתרגום אחר – מופיעה להלן בראש מאמרו של מ' כהן ובסוף מאמרו של מ' פרלמן.

3 B. Lewis, 'The Pro-Islamic Jews', *Judaism*, 17 (1968), pp. 401 ff. ראה גם מאמרו של מ' כהן להלן.

החיים בישראל כיום.⁴ מעבר לכל זאת אין ספק שאותן תופעות עצמן עשויות להתפרש בדרך שונה על ידי חוקרים שונים, בהתאם למטען ההשכלתי שלהם, לנושאי ההשוואה שבחרו בהם ולהגדרות היסוד שעל פיהן הם עובדים.⁵ להלן אסתפק בדברי המבוא שלי בהדגשת כמה צדדים ייחודיים לתולדות היהודים תחת שלטון האיסלאם, שבחלקם יחזרו גם במאמרים שבהמשך, אך לא תמיד ניתנת להם תשומת לב מספקת.⁶

ה'ד'מה' – התחייבות בין שני צדדים

כידוע נחשבו היהודים, הנוצרים ובני דתות מונותאיסטיות אחרות כשומרונים וכ'צאבאה' – ולמעשה, אם כי לא להלכה, גם הזורואסטרים וההינדים – כ'בני חסות' ('אהל אלד'מה') של האיסלאם. כנראה בהתאם לפסוק הקוראני "אין אַנס בדת" (סורה ב, 257) אסור היה להעבירם בכוח על דתם. תמורת תשלום מס גולגולת פרוגרסיבי ('ג'זיה') וקבלת שורה של דינים מפלים ומשפילים המקובצים במסמך המכונה 'חוזה עמר' (או 'ברית עמר' או 'תנאי עמר'), הובטח להם בטחון חיים ורכוש, וניתנה להם הרשות לעבוד את אלוהיהם בדרכם, כמעט באין מפריע וכמעט ללא סייג. הרבה נכתב על הדינים המפלים הללו, אולם לעיתים רחוקות הודגשה העובדה שאף-על-פי שה'חוזה' היה מעין קורפוס תקנות שלטוניות שהוטלו על 'בני החסות' – בכל זאת גם המוסלמים מצידם התחייבו למלא את חלקם ב'ברית'.

השופט וחכם ההלכה הקדום אבו יוסף אלאנצארי (מת בשנת 798) כותב בספרו 'כתאב אלח'ראג': "אין להכות את 'אהל אלד'מה' בשעה שהם משלמים את ה'ג'זיה' ואין להעמידם בשמש או כיוצא בזה ואין לפגוע בגופם, אלא יש לנהוג בהם בעדינות ('רפק') ולאסור אותם עד שישלמו את המס".⁸ 'אהל אלד'מה' לדעתו הם בני חסותו של הנביא עצמו ותפקיד החליף לראוג לכך שלא ייעשקו ולא ייפגעו ולא ייתבע מהם מס מעל ליכולתם ובניגוד למותר. אבו יוסף מספר כיצד החליף השני, עמר בן אלח'טאב

4 עיין בוויכוח המעניין מעל דפי כתב העת היהודי-האמריקאי 'תיקון' בין מרק כהן לנועם סטילמן: *Tikkun: Bimonthly Jewish Critique of Politics, Culture and Society* (May-June 1991), pp. 55-64; M.R. Cohen, *Under Crescent and Cross. The Jews in the Middle Ages*, Princeton 1994; N.A. Stillman, *The Jews of Arab Lands*, Philadelphia 1979; idem, *The Jews of Arab Lands in Modern Times*, Philadelphia 1991

5 על קשיים מתודולוגיים אלה ראה: B. Lewis, *The Jews of Islam*, Princeton 1984, pp. 4-9 (להלן: 'לואיס, יהודים'). ספר זה ראה אור בתרגום עברי של מרים שקד בשם: היהודים בעולם האסלאם, ירושלים תשנ"ו.

6 ראה גם: ח' לצרוס יפה, יהודים, יהדות וישראל בעולמו של האיסלאם: האמנם קונפליקט אימננטי? ספרית שז"ר, המכון ליהדות וזמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ד.

7 ראה להלן במאמרו של י' סדן, הערה 41.

8 אבו יוסף, יעקוב בן אברהם, כתאב אלח'ראג', קהיר 1352 להג'רה, עמ' 123.

(634–644), בא לעזרת יהודי זקן וסומא שהתלונן לפניו על מצבו. עמר נתן לו מכספי הצדקה המוסלמיים, שחרר אותו מעול ה'ג'זיה' והזהיר את אנשיו: "אלוהים לא ינקנו אם אכלנו את כספו של זה בצעירותו וניטשנו בזקנתו".⁹ כמובן היה גם שיקול כלכלי ליחס מיוחד זה, כפי שעולה בבירור ממכתב ששלח על פי המסורת עמר בן אלח'טאב אל אחד מנציביו, אבו עבדה:

השאר את האדמות האלה אשר אללה נתן לכם שלל בידי תושביהם והטל עליהם מס במידה שיוכלו לשאת, וחלק את הרווח בין המוסלמים. הנח להם לעבוד את האדמה כי הם יודעים זאת היטב וטובים בכך יותר מאתנו. אל תראה אתה והמוסלמים אשר אתך את אלה (אשר אינם מאמינים) כשלל, ואל תחלקם (כעבדים). בשל הברית שבינך לבינים ובגלל המס שאתה לוקח מהם כפי יכולתם. אללה הבהיר זאת לנו ולכם ככתוב: "הילחמו באלה אשר אינם מאמינים באללה וביום הדין, שאינם אוסרים מה שאסר אללה ושליתו ואינם מאמינים בדת האמת, (אך) הם מאלה שניתן להם הספר, עד אשר ישלמו את מס ה'ג'זיה' מידם"¹⁰ כשהם מושפלים" (סורה ט, 29). לאחר שלקחת מהם את ה'ג'זיה' אין לך כל זכות עליהם. האם עלה על דעתך מה יישאר למוסלמים שיבואו אחרינו אם ניקח אותם (לעבדים) וננצלם? באלוהים, המוסלמים לא ימצאו איש לדבר אליו ולהרוויח מעמלו. ואילו כך המוסלמים יאכלו (את עמלם) של אלה כל ימי חייהם, וכאשר אנו והם נמות – בנינו אחרינו יאכלו (מעמל) בניהם, וכן תמיד – כל עוד הם עבדים למוסלמים, כל ימי גבור האיסלאם. לפיכך הטל עליהם מס ומנע מהם שבי ואל תתן למוסלמים לעשוק אותם או לפגוע בהם או לשדוד את רכושם, אלא לפי המותר, ושומר בקפדנות את התנאים אשר הענקת להם בכל מה שנתת להם.¹¹

פגיעות ביהודים בימי הביניים והידרדרות מצבם בארצות האיסלאם בזמן החדש הוסברו לעתים קרובות בכך שהם הפרו את ברית החסות מצידם, מאסו במעמדם הנחות, לבשו בגדי פאר כמוסלמים השליטים, תפסו עמדות מפתח בשלטון או פגעו בכבוד הנביא והאיסלאם. המשפטנים המוסלמים בימי הביניים דנו במפורט בשאלה אילו עברות מצד בני החסות פירושן הפרת הברית ('נקד אלעהד') כולה. היו שצמצמו עברות

9 שם, עמ' 125–126.

10 'ען יד'. הביטוי הזה אינו ברור כל צורכו ונתפרש בדרכים שונות. ראה: לואיס, יהודים, עמ' 195, הערה 9.

11 אבו יוסף (לעיל, הערה 8), עמ' 141. תרגום אנגלי ראה: B. Lewis, *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*, II, New York 1974, pp. 223–224. ראה גם: לואיס, יהודים, עמ' 31.

אלה לדברים שיש בהם נזק למוסלמים, כגון: סיוע לאויבי האיסלאם ומתן חסות למרגלים נגדו, הריגה של מוסלמים, שוד דרכים, חיי אישות עם אישה מוסלמית או נסיון להעביר מוסלמי על דתו. היו שהדגישו דברים עקרוניים יותר, כגון: פגיעה בכבוד הנביא – שעליה חל עונש מוות גם על מוסלמי – ובכבוד האיסלאם, אי תשלום מס ה'ג'זיה' או פריקת עול האיסלאם בכללותו.¹² אך בדרך כלל נוהרו העולמא המוסלמים מאוד בעניין זה ורוב ההפרות של 'תנאי עמר' – לפי אחדים אפילו קללת הנביא עצמו – נחשבו לעברות שעונשן בצדן, אך לא לעילה להפרת עצם חוזה החסות. נדמה שרק יהודים שהמירו את דתם לאיסלאם העזו לתבוע בפה מלא את הסרת כלל החסות ('ד'מה') שהאיסלאם מעניק ליהודים, בדרך כלל בטענת השווא שהיהודים אינם עוד מונות־איסטים אמיתיים והם בבחינת עובדי אלילים ואפילו עובדי אש.¹³ אכן, גם באירופה הביניימית נתנו נסיכים ורוזנים חסות ליהודיהם – בדרך כלל משיקולים כלכליים – ולעתים הגנו עליהם מפני ההמון או מפני הכנסייה, אך נדמה שמעולם לא התחייבו לכך במסמך משפטי כלשהו. שם גם מעולם לא ראה איש צורך להצדיק רדיפות ופרעות ביהודים בנימוק משפטי.

'ברית עמר' – תיאוריה ומציאות

העובדה ש'תנאי עמר' הם מעין חוזה המחייב שני צדדים מתבטאת גם בעצם השם 'עוד עמר', שבו מכונים תנאים אלה. יחד עם זאת, אין כל ספק שהתנאים עצמם הם תנאים מבזים שתכליתם לא רק להבדיל בין שולט לנשלט ובין מוסלמי ללא־מוסלמי,¹⁴ אלא גם להשפיל את הכופרים בדת האיסלאם. 'חוזה עמר' קיים בעשרות גרסאות מתקופות שונות,¹⁵ אך מקורו מיוחס לחליף עומר בן אלח'טאב. ייתכן שהמסמך התגבש לראשונה

12 ראה למשל הדיון אצל תקי אלדין אבן תימיה (מת בשנת 1328) בספרו: אלצארם אלמסלול עלא שאתם אלרסול, טנטא 1960, עמ' 7 ואילך. ועיין: לואיס, יהודים, עמ' 44, 54, 64 ועוד. ראה עוד הטקסט של אלמג'ליסי במאמרה של ו' באש־מורין להלן.

13 ראה לדוגמה דבריו של המומר סעיד בן חסן בן המאה השלוש־עשרה מאלכסנדריה (טקסט ערבי ותרגום אנגלי): A.S. Weston (ed. and trans.), 'The Kitāb Masālik Al-Nazar of Sa'īd', JAOS, 24 (1903), pp. 312–383. דברים ברוח דומה כתב עבד אלהק בן המאה הארבע־עשרה ממרוקו. עיין: ח' לצרוס־יפה, 'תרומתו של מומר יהודי ממארוק לפולמוס המוסלמי נגד היהודים והיהדות', פעמים, 42 (תש"ן), עמ' 83–89.

14 לאחרונה נעשה ניסיון להסביר את מקורם של חוקים אלה בראשית האיסלאם בצורך להגן על המיעוט המוסלמי השולט. ראה: A. Noth, 'Abgrenzungsprobleme zwischen Muslimen u. nicht-Muslimen: Die "Bedingungen 'Umars (as-sūrūt al-'umariyya)" unter einem anderen Aspekt gelesen', JSAT, 9 (1987), pp. 290–315.

15 ראה נוסח מתורגמת של מסמך זה להלן, בסוף קובץ זה. נוסחאות אחרות של חזה זה ראה: ח' הירשברג, 'יהודים בארצות האיסלאם', פרקים בתולדות הערבים והאיסלאם, בעריכת ח' לצרוס־יפה, תל אביב תשל"א, עמ' 273 (בעברית); לואיס (לעיל, הערה 11), עמ' 217 ואילך.

בימי עומר השני בן עבד אלעזיז מבית אומיה (717–720) על יסוד מורשת התחיקה הביזנטית הפרה-איסלאמית נגד היהודים.

'תנאי עומר', רובם או כולם, לא קוימו ברציפות במאות הראשונות לאיסלאם. למעשה רק חליפים מעטים קנאים לדתם, כמו עומר השני, אלמתוּכַל העבאסי (847–868) או אלהאכם באמר אללה הפאטמי (996–1021) ניסו להקפיד על הפעלתם. במאות אלה היתה הגישה המשפטית התיאורטית של המוסלמים ליהודים ולנוצרים מתמירה יותר מן המציאות בחיי יום-יום, בניגוד גמור למצב באירופה הנוצרית, שבה מעולם לא נוסח היחס ליהודים במסמך משפטי ברור, אך המציאות בדרך כלל היתה קשה ביותר.

אולי יש כאן תופעה כללית נרחבת יותר, שראוי להביאה בחשבון בדיון על תרבות האיסלאם: הפער בין המציאות לספרות, המתארת את האידיאל ולא את העובדות. משוררים ערבים שרים בכאב לב על אהובה שעזבתם לנפשם גם אם הדבר כלל לא היה בגדר עובדה לדידם; מיסטיקאים היושבים בחצרות שליטים כותבים בחרי אף על ההסתופפות בצל השלטון; ומשפטנים דנים בשאלות הלכתיות דמיוניות כאילו היו שאלות התלויות במציאות קיימת. כך גם 'תנאי עומר' יותר משהם משקפים את המציאות ההיסטורית של מעמד היהודים והנוצרים באימפריה המוסלמית בראשיתה, הם משקפים בתקופה זאת את ה'אידיאל' של מעמדם הנחות והמושפל.

דברים אלה מתאשרים באופן מפתיע גם מצד מסמכי הגניזה בקהיר. כך, למשל, לפי ש"ד גויטיין, עוד במאות העשירית והשתיים-עשרה לא קוימו כלל דיני הלבוש המיוחד ('גיארא') ליהודים הנוכרים ב'ברית עומר'. לא זו בלבד שאין להם זכר בכתבי הגניזה, העוסקים בענייני לבוש לרוב, אלא יש בגניזה עדות עקיפה ברורה למדי שלבוש היהודים בתקופה זו היה זהה ללבושם של שכניהם המוסלמים. כדברי גויטיין:

ההפליה הבולטת ביותר נגד לא-מוסלמים היתה החובה להיבדל מן המוסלמים בבגדיהם. היהודים חויבו ללבוש סימן היכר מצבע מסוים,¹⁶ סוג מסוים של תגורה או מצנפת, ובכלל להסתפק בלבוש צנוע, כיאה לנשלטים. אזכורים ללא

(באנגלית); ועיי' באנציקלופדיה של האיסלאם – Cl. Cahen, 'Dhimma', *EF*, II, pp. 227–231; A.S. Tritton, *The Caliphs and their Non-Muslim Subjects*, London 1930; A. Fattal, *Le Statut Legal de Non-Musulmans en Pays d'Islam*, Beyrouth 1958; ובערבית ראה: אבן קיים אלג'ויה, כתאב אחכאם אהל אלר'מה, 2 כרכים, ביירות 1961. גויטיין מדבר על 'Badge' כמובן של סימן היכר מיוחד. גם בני שכבות שונות בחברה המוסלמית – סוחרים, חיילים וחכמי דת – לבשו לעתים לבוש שנועד לשמש סימן היכר. הצבע המיוחד ללבוש היהודי היה צהוב (לנוצרים כחול ולשומרונים אדום). מכאן נתגלגל בימי הביניים אל אירופה רעיון הטלוי הצהוב, אלא שבאירופה הוא היה יוצא דופן ומשפיל לאין ערוך יותר. ראה: M. Perlmann, 'Ghiyār', *EF*, II, pp. 1075–1076.

סוף של חובה זאת מצויים במקורות ספרותיים בערבית. אולם הגניזה מוכיחה שבתקופה הפאטמית והאיובית היתה המציאות שונה מאוד מן התיאוריה. אולי אין נושא הנזכר לעתים קרובות כל כך (בגניזה) כמו לבוש, אך בשום מקום איננו מוצאים בתקופות אלה רמז ללבוש יהודי מיוחד. להיפך, יש ראיות לא ישירות רבות לכך, שלא היה כזה. נערה יהודייה שניהלה פרשת אהבים עם רופא נוצרי נחשבה על ידי היהודים למוסלמית – דבר שלא היה אפשרי לו בגדיה העידו עליה שהיא יהודייה. גם איננו יכולים להניח שהנערה שינתה את לבושה במכוון, שכן הדבר היה נזכר בוודאי במסמך המשפטי נגדה, במיוחד מכיוון שהמתלוננים היו מוסלמים. צעיר יהודי, חדש באלכסנדריה, עבד שם בבית מלאכה עד שנתגלה שהוא יהודי (כנראה מפני שלא יכול היה להסביר את היעדרותו מן העבודה בשבתות), ואז פוטר. גם כאן קשה להניח שהחליף את לבושו היהודי המיוחד בלבוש מוסלמי. ראשית, הוא היה בוודאי מזכיר תחבולה שכזאת במכתב ששלח לאחיו המבוגר ממנו. שנית, בוודאי היה נענש על כך, לאחר שנתגלתה זהותו. אך עדות חשובה עוד יותר מפרטים אלה, חשובים ככל שיהיו, יש במנהג לתאר נושאי מכתבים או סחורות כמוסלמים או נוצרים, לפי המקרה. לו אדם היה ניכר מיד בבגדיו – קשה להבין מדוע תיאורים כאלה היו נחוצים.¹⁷

גם בתקופות מאוחרות מעידות האזהרות הרבות בנושא הלבוש על כך שהיהודים אכן לא תמיד לבשו לבוש מזהה מיוחד.¹⁸ תקנה אחרת, שבוודאי לא נתקיימה, כללה את האיסור על יהודים ונוצרים ללמוד את השפה הערבית ואת הקוראן.¹⁹ הרי אחת מן התופעות המרשימות ביותר בתולדות היהודים והנוצרים תחת שלטון האיסלאם היא המהפכה הלשונית הגדולה שהעבירה אותם מן הארמית (או הסורית והיוונית) אל הערבית (והפרסית) עד כדי חיבורן של יצירות חשובות ביותר להתפתחות הרוחנית־הדתית היהודית בשפה הערבית ובמינוח איסלאמי מובהק. כידוע, היהודים הרבניים כתבו בדרך כלל ערבית באותיות עבריות, אך הנוצרים השתמשו גם בכתב הערבי, והשתערבותם היתה כנראה עמוקה עוד יותר. מרק כהן מתאר להלן את ההבדלים בין מעמד היהודים בימי הביניים באירופה הנוצרית לבין מעמדם באימפריה המוסלמית, במיוחד במאות הראשונות לאיסלאם; ורה באש־מורין מציגה טקסט מאת המתבר השיעי האיראני הידוע אלמגלסי בן המאה

17 S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, California 1971, pp. 286–287. וראה עוד דוגמאות שם. רק בבית ה'ג'יזה' קיימה בהקפדה. ראה: שם, עמ' 380 ואילך.
18 לואיס, יהודים, עמ' 37–38, 136 ועוד.
19 ראה מאמרי 'על יחס היהודים לקוראן', ספונות, סדרה חדשה ה (כ) (תשנ"א), עמ' 37–47.

השבע-עשרה העוסק ב'תנאי עומר' בנוסח המקובל עם מעט תוספות, אך מבלי להזכיר כלל את שמו של עומר, החליף השנוא כל כך על השיעים; ואילו מיכאל וינטר מביא דיון מאלף מאת מחבר ארץ-ישראלי סוני מאוחר, עבד אלגני אלגנבלסי (מת בשנת 1731) בשאלה התיאולוגית אם 'בני החסות' יכולים להגיע ל'אוסר' ('סעאדה') ולזכות בגן עדן לעתיד לבוא. עמדתו, בעקבות המיסטיקן אבן אלעריב, חיובית לגמרי.

ה'מחתסב' – המפקח על השווקים

ה'מחתסב' איננו נזכר במאמרי הספר הזה כלל, ככרוב הספרות העוסקת בתולדות היהודים תחת שלטון האיסלאם. דבר זה מפתיע, שכן הוא היה ממונה, בין שאר תפקידיו, גם על קיומם של 'תנאי עומר'.²⁰ ה'מחתסב', כמפקח על השווקים אמנם המשיך את מסורת האגורנומוס (Agoranomos) היווני והאדיל (Aedile) הרומאי, אך בנוסף לכך קיבל תפקידו באיסלאם משמעות דתית-מוסרית מובהקת של תוכחה וחינוך הציבור והשליט, וזאת ככל הנראה גם בהשפעת מקורות יהודיים.²¹ 'בני החסות' עצמם לא יכלו לשמש בתפקיד ה'מחתסב', והוגה הדעות מוחמד אלגזאלי (מת בשנת 1111), שיחסו ליהודים וליהדות מתואר בפרק מיוחד להלן, מסביר זאת כך: "למנוע ממוסלמי לעשות את הרע פירושו לשלוט בו... לכן תוכחה כזאת אסורה על לא-מוסלמים, לא משום תוכנה אלא משום גילוי הרצון לשלוט במוסלמי ולטפוס אותו. כל תוכחה מסוג זה כוללת השפלה לאדם שגוערים בו, ואף-על-פי שכל עושה רע ראוי להשפלה, זו אינה צריכה לבוא מצד מי שאיננו מוסלמי ועל כן ראוי להשפלה רבה יותר".²²

אף-על-פי-כן אנו שומעים מפי ההיסטוריון אלמקריזי (מת בשנת 1444) על מקרה יוצא דופן שאירע בקהיר במאה העשירית: נוצרי שימש פעמיים בתפקיד המפקח על

20 עיין: B.R. Foster, 'Agoranomos and'; Cl. Cahen, 'Hisba', *EF*, III, pp. 485–489; וכן: Muhtasib', *JESHO*, 13 (1970), pp. 128–144; J. Sadan, 'A New Source of the Buyid Period', *IOS*, 9 (1979), pp. 355–376

21 עניין זה מצריך עיון נוסף, אך השווה למשל את פסוקי הקוראן הקוראים 'לצוות על הטוב ולאסור את המגונה' לדברי חו'ל בתלמוד: 'כל מי שאפשר למחות באנשי ביתו ולא מוחה – נתפס על אנשי ביתו, באנשי עירו – נתפס על אנשי עירו, בכל העולם כולו – נתפס על כל העולם כולו' (שבת נד ע"ב). ושם בהמשך ראה על 'שרים שלא מיתו בוקנים' ועוד. עיין גם: 'מגין שרואה בחברו דבר מגונה שחייב להוכיחו? שנאמר: 'תוכח תוכיח' (ויקרא סז ז') (ערכין סז ע"ב), וראה שם בהמשך 'עד היכן תוכחה'. באיסלאם נקשרו הפסוקים הקוראניים הכלליים "לצוות על הטוב" וגו' במיוחד לתפקיד ה'מחתסב'. על המונח 'חשב' אצל חו'ל במובן מפקח על השווקים ראה הנספח השלישי בתוך: P. Crone, *Roman, Provincial and Islamic Law*, Cambridge 1987, pp. 107–108

22 ראה: אבו חאמד אלגזאלי, אחיא עלום אלדין, ספר יס ('אלאמר באלמערוף ואלנה ען אלגנכר'), קהיר 1356 להג'רה, עמ' 1206–1207, וראה להלן במאמרי בקובץ זה.

סיפורים מוסלמים על יהודים ויהדות

זהו ספר יחיד מסוגו המקבץ יחד דברי הגות של סופרים משוררים והכמני הת מוסלמים, מימי הביניים ועד העת החדשה, על היהודים והיהדות. יש בתוכם מי שכותב בלשון פולמוסית קשה נגד היהודים (אבן חזם) ויש מי שמשמיע קולי בנחת (אלגזאלי). יש הגוקמים לשון סטריאוטיפית (כגון סופרים ערביים מודרניים) ויש המגלים ידיעה טובה ביהדות (אלמקדסי) וכבוד ליצירה המדעית היהודית (אבן צאעד) ואף מכתיחים ליהודים את חלקם בעולם הזה ובעולם הבא (ועבר אלגני אלנאבלסי).

למבחר זה מצטרפים מאמרים אחדים העוסקים במעמד היהודי בארצות האיסלאם וביחס אליהם מצד שכניהם המוסלמים, וכן בפולמוס המוסלמי נגד היהדות, המחברים כולם מוחתנים, רובם ותיקים וידועי שם במקצוע ואחרים צעירים בראשית דרכם. דבריהם קובצו לספר אחד על-ידי העיתונת פרופ' חוה לצרוסרופה, כלת פרס ישראל, והם פורשים לפני הקורא ידיעה מגוונת ומרתקת מתוך עולם הגותי בלתי ידוע לציבור בישראל.

בעטיפת זקן וצעיר מתחת לעץ, רישום שוליים, צבוע קלית, איראן, אצפהאן, תחילת המאה ה-17. באדיבות יד לא מאיר, מוזיאון לאמנות האסלאם, ירושלים.

דאנאקוד 185-373